Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 34

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

SHARQONA DEMOKRATIYA FENOMENI VA DAVLATCHILIK QADRIYATLARI TRANSFORMATSIYASI: MAHALLA INSTITUTIDAGI ODAT NORMALARINING IJTIMOIY-FALSAFIY VA HUQUQIY TAHLILI

Baxromali Qodirovich Movlonov*

Farg’ona davlat universiteti huquqshunoslik fakulteti katta o‘qituvchisi

✉ mailto:baxromalimovlonov19596082@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada davlat va jamiyat tushunchalarining rivojlanish qonuniyatlari, G‘arb va Sharq demokratiya modellarining konseptual farqlari hamda Markaziy Osiyo davlatchilik tizimidagi qadriyatlar transformatsiyasi ijtimoiy-falsafiy va huquqiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda Davan (Parkana) davlatidagi kollegial boshqaruv an’analaridan boshlab, bugungi kunda O‘zbekiston Prezidenti tashabbusi bilan yangi bosqichga ko‘tarilgan Mahalla instituti va undagi odat normalarining o‘rni ilmiy asoslab berilgan. Shuningdek, jamiyatda huquqiy nigilizm elementlarini bartaraf etish va Mahalla vakolatlari hamda moliyaviy mustaqilligini oshirish bo‘yicha amaliy takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar

jamiyat, davlat, Sharqona demokratiya, qadriyatlar transformatsiyasi, Davan davlati, Mahalla instituti, Mahalla yettiligi, odat huquqi, huquqiy nigilizm, ijtimoiy nazorat.

1. KIRISH VA MUAMMONING QO‘YILISHI

Insoniyat sivilizatsiyasi rivojlanishining zamonaviy bosqichida davlat va jamiyat boshqaruvi tizimlarini transformatsiya qilish masalasi ijtimoiy-falsafiy va yuridik fanlarning eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Uzoq yillar davomida jahon ilmiy hamjamiyatida hukmronlik qilgan yevrotsentrik (G‘arb markazchilik) yondashuv demokratiya fenomenini faqatgina qadimgi Afina va Rim an’analaridan boshlab, keyinchalik Buyuk Britaniyada parlamentarizm va AQShda konstitutsionalizm shaklida mukammallashgan universal model sifatida taqdim etishga urinib keldi. Biroq, tarixiy-huquqiy va falsafiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Sharq olamida, xususan, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi bag‘rida o‘ziga xos, ijtimoiy hamjihatlikka, mashvaratga va kollegial boshqaruv tizimiga asoslangan **«Sharqona demokratiya» modeli** shakllangan bo‘lib, u asrlar davomida o‘z mohiyatini saqlagan holda institutsional transformatsiya bosqichlarini bosib o‘tgan.

Bugungi globallashuv va mafkuraviy kurashlar davrida demokratiyaning yagona, universal G‘arb modelini mahalliy tuproqqa singdirishga urinishlar ko‘pincha milliy qadriyatlar va ichki immunitet bilan to‘qnashmoqda. O‘zbekiston Respublikasi **Prezidenti Shavkat Mirziyoyev** tomonidan Yangi O‘zbekistonni barpo etishda eng quyi bo‘g‘in va xalqchil tizim sifatida rivojlantirilayotgan **mahalla instituti** shunchaki oddiy ma’muriy birlik emas, balki **antik davrdan buyon transformatsiyalanib kelayotgan, odat huquqi va Sharqona demokratiya elementlarini o‘zida** Maqolaning asosiy maqsadi mahalla institutidagi odat normalarining ijtimoiy-falsafiy ildizlarini ochib berish,

ularning davlat qonunchiligi bilan integratsiyasini tahlil qilish va tizimdagi huquqiy nigilizm ko‘rinishlarini bartaraf etish yo‘llarini ilmiy asoslashdan iboratdir.

2. G‘ARB VA SHARQ DEMOKRATIYASI: QADRIYATLAR TRANSFORMATSIYA SINING TARIXIY-QIYOSIY TAHLILI

Demokratik qadriyatlarning transformatsiyasini tushunish uchun avvalo G‘arb va Sharq ijtimoiy boshqaruv tizimlarining konseptual asoslarini qiyosiy tahlil qilish lozim. G‘arb siyosiy-huquqiy tafakkurida demokratiya konsepsiyasi antropotsentrik va individual xususiyatga ega. Bu tizimda shaxs, uning huquq va erkinliklari jamiyat va davlat manfaatlaridan ustuvor va mustaqil fenomen sifatida ko‘riladi. Jon Lokk, Tomas Gobbs va Jan-Jak Russo kabi mutafakkirlarning «Ijtimoiy shartnoma» nazariyasiga ko‘ra, davlat shaxslarning o‘z huquqlarini himoya qilish maqsadida o‘zaro kelishuvi asosida tuzilgan rasmiy mashinadir. G‘arb tizimi liberal individualizm, pozitiv huquq ustuvorligi (formal normalar) va vakillik-saylov institutlarining qat’iy jarayonlariga tayanadi.

G‘arb modelidan farqli o‘laroq, Sharqona demokratiya fenomenining asosini kommunitar **(jamoaviylik)** dunyoqara

3. DAVAN (PARKANA) DAVLATIDAN MAHALLAGACHA: MARKAZIY OSIYODA KOLLEGIAL BOSHQARUV AN’ANALARINING INSTITUTSIONAL TRANSFORMATSIYASI

Markaziy Osiyo hududida ilk davlatchilik va siyosiy-huquqiy tizimlarning shakllanishi o‘ziga xos ekologik-geografik va ijtimoiy omillar ta’sirida kechgan. Sharqda, xususan, Farg‘ona vodiysi zaminida davlatchilik kurtaklari sun’iy sug‘orish (irrigatsiya) tizimlarini boshqarish va jamoaviy xavfsizlikni ta’minlash zaruriyatidan kelib chiqqan. Bu esa hokimiyatning nafaqat yakkahokimlik, balki kuchli jamoaviylik va vakillik asosiga qurilishini taqozo etdi. Buning eng oliy tarixiy namunasi miloddan avvalgi III–I asrlarda mavjud bo‘lgan Davan (Parkana) davlatidir. Qadimgi Xitoy manbalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, Davan mutlaq monarxiya emas, balki kollegial boshqaruv elementlariga ega bo‘lgan cheklangan monarxiya (harbiy-aristokratik demokratiya) shaklidagi konfederativ uyushma bo‘lgan. Davlat tarkibiga kiruvchi shaharlar vakillaridan iborat Oqsoqollar Kengashi oliy siyosiy va sud hokimiyatini nazorat qilgan. Vaqt o‘tishi bilan markaziy davlat idoralaridagi kollegial boshqaruv va mashvarat an’analari kundalik ijtimoiy hayotga ko‘chib, **Mahalla instituti** shakllanadi,rivojlanadi va takomillashib boradi.

4. DAVLATCHILIK VA HUQUQIY NIGILIZM MUAMMOSI: SHARQ FALSAFASIDAGI TANQIDIY QARASHLAR TALQINI

Huquqiy va davlatchilik nigilizmi — davlat tomonidan joriy etilgan rasmiy qonunlarni va byurokratik apparatni inkor etish fenomenidir. Bu tushunchaning eng teran nazariy asoslari Qadimgi va O‘rta asrlar Sharq tafakkurida vujudga kelgan bo‘lib, u davlatning zo‘ravonlik apparatiga qarshi ma’naviy muqobil yaratishga yo‘naltirilgan. Lao-Szi «Dao de szin» asarida davlat qonunlari tabiiy muvozanatni buzishini aytib, «qonunlar ko‘paygan joyda o‘g‘rilar ko‘payishi»ni ta’kidlagan va «U-vey» (harakatsizlik) tamoyilini ilgari surgan. Markaziy Osiyodagi maniylik va mazdakchilik harakatlari, shuningdek, tasavvufdagi Malomatiya maktabi namoyondalari dunyoviy davlat shakllari va qonunlarini nafs vositasi deb bilib, ularga ma’naviy jihatdan nigilistik munosabatda bo‘lishgan. **Mahalla instituti esa davlat qonunlarini insoniylashtiruvchi, ularni axloq va odat normalari bilan yumshatib jamiyatga yetkazuvchi noyob tuzilma sifatida huquqiy nigilizmning oldini oluvchi ijtimoiy qalqon vazifasini bajaradi.**

5. ZAMONAVIY O‘ZBEKISTONDA MAHALLA INSTITUTI: «DAVLAT — JAMIYAT UCHUN» TAMOYILINING NORMATIV-HUQUQIY VA AMALIY IFODASI

Yangi O‘zbekistonni barpo etish bosqichida davlat va jamiyat munosabatlarini tizimli modernizatsiya qilish «Davlat — jamiyat uchun» paradigmasi asosida amalga oshirilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek: **«Mahalla — davlat va xalq o‘rtasidagi eng muhim ko‘prikdir».** Mahalla tizimini rivojlantirish uchun mustahkam normativ-huquqiy baza yaratildi. Bunga Prezidentning PF-209-son (2023 y.), PF-22-son (2026 y.) «Mahallani rivojlantirish va jamiyatni yuksaltirish yili» Davlat dasturi hamda PF-116-son (2026 y.) Farmonlari yorqin misoldir. Yangi islohotlar doirasida joriy etilgan «Mahalla yettiligi» modeli (mahalla raisi, hokim yordamchisi, yoshlar yetakchisi, xotin-qizlar faoli, profilaktika inspektori, ijtimoiy xodim va

soliqchi) quyi bo‘g‘indagi kollegial ijro tizimiga aylandi. Ijtimoiy daftarlar bilan ishlash, moddiy yordam berish va mahalla byudjetini boshqarish to‘liq ushbu yettilikning kollegial qaroriga topshirildi, bu esa davlat hokimiyati vakolatlarining detsentralizatsiyasidir. Inovatsion asos sifatida Mahallani rivojlantirish milliy instituti tashkil etildi va «Mahalla AI» raqamli tizimi yo‘lga qo‘yildi.

6. MAHALLADAGI ODAT NORMALARINING FALSAFIY-HUQUQIY BAHOSI VA ULARNING RASMIY QONUNCHILIK BILAN INTEGRATSIYASI

Mahalla bag‘rida asrlar davomida transformatsiyalanib kelayotgan odat normalarini uchta yo‘nalishda baholash mumkin: **Hashar usuli** — jamoaviy sheriklik va hamjihatlikni ta’minlovchi transformatsiyalashgan qadimgi suv huquqi normasi bo‘lib, bugungi kunda **«Yashil makon»** loyihalari bilan uyg‘unlashgan. **Yarashtirish an’anasi** — Sharqona mediatsiya fenomeni bo‘lib, nizolarni sudgacha hal etish va ijtimoiy muvozanatni saqlashga xizmat qiladi. **Jamoatchilik fikri va andisha («uyat» instituti)** — norasmiy ijtimoiy sanksiya bo‘lib, davlatning majburlov organidan ko‘ra kuchliroq ta’sirga ega. Profilaktika inspektorining mahalla faollari bilan hamkorligi davlat kuchi va jamoatchilik nazoratining mukammal sintezini ta’minlamoqda. **Mahalla odatlari davlat qonunlarini jonlantiruvchi vositadir.**

7. XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan ilmiy tahlillar asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Odat normalarini legallashtirish bo‘yicha: Fuqarolik protsessual kodeksiga mahalla yettiligi va oqsoqollar kengashi doirasida hal etilgan oilaviy va qo‘shnichilik nizolari bo‘yicha kengash bayonnomalariga rasmiy yuridik kuch (ijro varaqasi maqomi) berish tartibini kiritish. Bu davlat sudlarining yukini sezilarli darajada yengillashtiradi.

2. Huquqiy nigilizmni bartaraf etish bo‘yicha: Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini qabul qilishdan oldin ularning mahalliy qadriyatlarga mosligini baholovchi majburiy «Mahalla va axloq ekspertizasi» tizimini hamda «Mahalla AI» orqali bepul raqamli adliya maslahatlarini yo‘lga qo‘yish.

3. Vakolatlarni kengaytirish va umummajburiylikni orttirish bo‘yicha: «Mahalla yettiligi»ning kollegial qarorlarini tuman hokimliklari va banklar uchun bajarilishi majburiy bo‘lgan hujjat deb belgilash. Mahalliy ichki yo‘llar, kommunal va ekologik dasturlarni mahalla ahlining umumiy yig‘ilishi roziligidan keyingina moliyalashtirish tartibini joriy etish.

4. Moliyaviy mustaqillikni oshirish bo‘yicha: Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk va yer solig‘idan mahalla byudjetiga tushadigan ajratmalar ulushini bosqichma-bosqich oshirish va hududdagi bo‘sh turgan davlat mulklarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ijaraga berib, mablag‘ni mustaqil tasarruf etish vakolatini berish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. - Toshkent: «O‘zbekiston» nashriyoti, 2021. - 464 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 21 dekabrdagi «Mahalla institutining jamiyatdagi rolini tubdan oshirish va umumiy tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-209-son Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026 yilgi «Mahallani rivojlantirish va jamiyatni yuksaltirish yili» Davlat dasturi to‘g‘risidagi PF-22-son Farmoni.

4. Sima Syan. Istoricheskiye zapiski («Shi szi»). Tom II. Perevod R.V. Vyatkina. - Moskva: Vostochnaya literatura, 2003.

5. Lao-szi. Dao De Szin: Kniga puti i dostoinstva. - Moskva: Eksmo, 2018. - 160 s.

6. Amir Temur. Temur tuzuklari. - Toshkent: «G‘afur G‘ulom» nashriyoti, 2011. - 144 b.

7. Saidov A.H. Qiyosiy huquqshunoslik. - Toshkent: Adolat, 2015. - 380 b.

8. Jo‘rayev N. Jamiyat va davlat boshqaruvida milliy qadriyatlar transformatsiyasi // Falsafa va huquq jurnali. - Toshkent, 2024. - №2. - B. 45-51.